

Presidentstyre i Tyskland 1930 – 1933

Fra rikspresidentens tillit til diktatur

[Kristensen, Stig Morten]

kandidat nr 3. Bodø. 26.11. 2009

Bacheloroppgave i Historie.

Veileder: Svein Olav Lundestad

Innhold

Innhold	1
1 Innledning	2
2 kansler Müllers regjering	3
2.1 Gustav Stresemann og mørke skyer	3
3 Kansler Heinrich Brüning	4
3.1 Støttespillere og politikk	5
3.2 Septembervalget 1930 og Brüning`s andre regjering.....	6
3.3 Brünings politikk - for hvem?	7
3.4 Brüning mister tillit.....	8
3.5 General von Schleichers plan.....	9
4 Kansler von Papen.....	9
4.1 Riksdagsvalget juli 1932 og riksdagsvalget november 1932	10
5 Kansler Kurt von Schleicher	11
5.1 Planen mislykkes.....	11
5.2 Adolf Hitler blir kansler	12
6 Hvorfor presidentstyre?.....	13
6.1 Grunnlovens vokter.....	13
6.2 Den gamle maktelitens ønske om autoritært styresett.....	14
6.3 En gammel og svekket rikspresident.....	15
6.4 Frykten for sosialistene	16
6.5 Andre perspektiver	17
7 Fra ønske om forandring til bekjempelse av nazismen	18
7.1 Brüning regjeringer (30. mars 1930 til 30. mai 1932).....	18
7.2 Regjeringene von Papen, von Schleicher og Adolf Hitler	19
7.3 Fra Weimarrepublikken til den nasjonalsosialistiske dobbelstat.....	20
8 Sammendrag.....	21
9 Bibliografi	23

1 Innledning

I løpet av november 1918 hadde det tyske keiserriket brutt sammen og første verdenskrig var endelig over. Seierherrene med Frankrike, England og USA i spissen la økonomiske, politiske og sikkerhetspolitiske føringer for å prøve å skape et nytt og stabilt Europa. I et politisk, sosialt og økonomisk minefelt ble den nye parlamentariske og demokratiske republikken Tyskland født. Valget medio januar 1919 dannet grunnlaget for en forfatning som vi i dag kjenner som Weimarrepublikken. Dette ble en ultrademokratisk konstitusjon, der partiene skulle få inn representanter i riksdagen etter hvor mange stemmer de fikk ved valg. Konstitusjonen hadde ingen sperregrense og regjeringen sto ansvarlig ovenfor riksdagen akkurat som i vårt eget norske parlamentariske system. Tysklands rikspresident skulle velges ved direkte alminnelig valg, altså etter moderne demokratiske prinsipper. Konstitusjonen av 1919 ble utformet etter datidens demokratiske ideal. Forfatningen hadde til og med tatt hensyn til at demokratiet kunne komme ut av kurs, ved å forfatte § 48:

”Riksdagspresidenten kan når den offentlige sikkerhet og orden i Det tyske Riket i vesentlig grad er forstyrret og utsatt for fare, treffe de nødvendige forholdsregler til å gjenopprette den offentlige sikkerhet og orden og om nødvendig tre inn med hjelp fra våpenmakten. I denne anledning kan han midlertidig sette grunnrettighetene i artiklene 114, 115, 117, 118, 123, 124 og 153 helt eller delvis ute av kraft”¹

Paragrafen gir rikspresidenten store og vidtrekkende fullmakter hvis krise skulle oppstå. § 48 overstyrer andre viktige paragrafer om personlig frihet, eiendomsrett, organisasjonsfrihet, forsamlingsfrihet, ytringsfrihet, statlig sensurering og avlytting, hvis krise skulle oppstå.

Mars 1930 falt storkoalisjonen mellom SPD, Z, DVP, BVP og DDP² fordi finansiering av arbeidsledighetsfondet splittet SPD. Kansler Hermann Müller (SPD) måtte ta hatten sin og gå. Rikspresident Hindenburg valgte nå å benytte seg av § 48 og innsatte Heinrich Brüning til kansler. Brüning hadde ved innsettelsen fått lovnader fra Hindenburg om å regjere uten om riksdagens flertall, dvs. ved hjelp av § 48. Historien viser at Hindenburg skulle innsette tre kanslere til, før Weimarrepublikken ble oppløst av Adolf Hitler og NSDAP.

Under presidentstyret kom Hitler til makten, for å forstå Hitlers maktovertagelse den 30 januar 1933, er det viktig forstå presidentstyrets rolle og funksjon i denne perioden. Derfor blir hovedspørsmålet mitt; Hvorfor presidentstyre? Av reint interesse – og kanskje uten at det er en avgjørende problemstilling stiller jeg spørsmålet; var Hindenburgs intensjoner forskjellige i de fem

---

¹ Poulsen, Henning. *Aschehougs Verdens Historie. Bind 13*. Oslo: Aschehougs forlag, 2000. s. 150

² Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD). Stiftet 1863. Deutsche Zentrumsparterie eller bare Zentrum (Z), ofte kalt Det katolske Sentrumpartiet stiftet 1870. Deutsche Volkspartei (DVP) grunnlagt i desember 1918. Bayerische Volkspartei (BVP) grunnlagt 1918. Deutsche Demokratische Partei (DDP) stiftet 1930

regjeringsdannelsene hvor paragrafen ble benyttet? Jeg vil også berøre spørsmålet; hvem hadde politisk innflytelse under presidentstyret? I sammendraget sist i oppgaven vil jeg se på hvor stor innflytelse presidentstyret hadde for Hitlers maktovertagelse.

2 kansler Müllers regjering

Da sosialdemokraten Hermann Müller ble kansler for andre gang 28. juni 1928 var det politiske klimaet anstrengt og komplisert. Koalisjonen av SPD, Z, DVP, BVP og DDP hadde ingen felles politisk plattform og politikken bar preg av en "sak til sak" strategi, der hjertesakene til partiene ble drøftet enkeltvis innad i koalisjonen. Uten en "Soria Moria erklæring" som definerer regjeringens felles politiske målsettinger, fikk også denne regjeringen – som mange andre i Weimarrepublikkens historie, vanskelig for å etablere en stø politisk kurs.

2.1 Gustav Stresemann og mørke skyer

Ved dannelsen av denne koalisjonen var Gustav Stresemann utenriksminister og nestor i regjeringen, samtidig som han skulle borge for stabilitet og videreføring av eksisterende utenrikspolitikk. Stresemann hadde tidligere vist fram "statsmannen" i seg og forhandlet frem løsning på Ruhrkrisen i 1923, Locarnoavtalen i 1925 og Youngplanen, pluss en rekke andre avtaler. Forhandlingsklimaet i utenrikspolitikken var preget av Gustav Stresemanns forhandlingsevne og ikke minst vilje til samarbeid. I Gordon A. Graigs bok "Germany 1866 – 1945" tegnes et bilde av en nasjonalradikal statsmann med sterk vilje til forhandlinger og evne til å skille mellom viktige og uviktige ting. De tyske, utenrikspolitiske relasjonene til resten av Europa var uten tvil avhengig av personen Gustav Stresemann, men den 3. oktober 1929 dør Stresemann en naturlig død 51 år gammel. Ny utenriksminister blir Julius Curtius fra DVP, en langt mindre visjonær og selvstendig utenriksminister enn det Stresemann hadde vært.

Nå var også de første mørke skyene i ferd med å samle seg over Tyklands økonomi. Den stadig økende krisen i landbrukssektoren førte til omfattende forgjeldning, konkurser og tvangssalg av jord og landbrukseiendommer. Dette førte igjen til at en enorm bitterhet spredte seg sakte men sikkert på landsbygda.

I det største industribeltet Ruhr nektet industrien å akseptere en voldgiftsdom og iverksatte en stor lockout i hele jern- og stålindustrien og hele 230 000 arbeidere hadde ikke fått lønn på mange uker.³ Arbeidsledigheten ble også et alvorlig problem, i januar 1929 ble ledigheten registrert til ca tre millioner, en økning på en million i forhold til året før.⁴

---

³Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008. side 219

⁴Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008. side 220

The Black Monday, den 28. oktober 1929 faller børsen i New York som en stein. Verdien på Wall Street ble redusert med 22,6 % bare på denne ene dagen. 8 juli 1932 når forøvrig kursen bunnivået: 41,22 poeng, en total nedgang på 89 %. Den store depresjonen hadde viftet med startflagget og var på anmarsj også til Tyskland.⁵

Ved inngangen til 1930 sliter regjeringen Müller. Utenrikspolitikken er som nevnt preget av politisk vakuum etter Stresemanns død. Arbeidsledigheten stiger og Wall Street kollapsen truer tysk økonomi. Men det er innenrikspolitiske spørsmål som skal splitte koalisjonens største parti SPD og dermed skape regjeringsskifte. Bygging av fire nye kryssere, som Tyskland iflg. Versaillesavtalen hadde lov til å ha, splittet partiet. SPD hadde tidligere fulgt en utpreget pasifistisk politikk – og nå gikk riksdagsgruppa mot bygging av disse skipene, mens SPD's regjeringsmedlemmer stemte sammen med høyrepartiene for bygging, og dermed ble bygging vedtatt. Spliden i SPD skulle nå nye høyder. Utover 1929 og ved inngangen til 1930 økte arbeidsledigheten i Tyskland og stadig flere arbeidere henvendte seg til Reichsanstalt für Arbeitsversicherung (RAV) for å motta arbeidsløshetsstrygd. Arbeidsledighetsfondet var ikke på langt nær stort nok, eller fikk inn store nok inntekter for å imøtekomme denne enorme pågangen. Dermed gikk fondet med store underskudd. Siden staten ikke hadde midler til å hjelpe fondet gjenvo to muligheter – enten øke inntektene eller redusere utgiftene. Forslaget som kansler Müller la frem, var et kompromiss. Litt penger fra staten, og hvis disse pengene ikke strakk til, skulle arbeidsgiverne og arbeiderne bidra med en økning i bidraget til arbeidsledighetsfondet med 0,025 %. Fagbevegelsens fremste representant i riksdagsgruppa til SPD, Rudolf Wissell gikk imot forslaget fordi han mente forslaget på langsikt ville føre til reduksjon i arbeidsløshetsstrygden. Han fikk resten av riksdagsgruppa til SPD å stemme imot sin regjeringssjef. Dermed hadde regjeringen Müller ikke flertall i riksdagen, og som en konsekvens av dette måtte regjeringen gå av.

3 Kansler Heinrich Brüning

Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) splittelse i saken om finansiering av Arbeidsledighetsfondet (RAV) gjorde at det ble det vanskelig å samle en ny koalisjon. SPD begynte å merke regjeringssvikt og vegret seg mot å gå inn i en ny regjering. Dermed hadde riksdagen få alternativer for et stabilt flertall og en ny regjering. I denne situasjonen kom rikspresident Hindenburg inn i manesjen med full tyngde og kraft. Hindenburg og kretsen rundt han hadde i lang tid følt at Weimarrepublikkens parlamentariske system hadde sviktet og at det nå var på tide å innsette en sterk kansler som kunne styre på tvers av partigrensene.

---

⁵Børskrakk. Wikipedia. 2009. www.Wikipedia.org (funnet 10.21.2009).

Heinrich Brüning hadde under første verdenskrig vært frontsoldat og mottatt flere militære utmerkelser for sin innsats. Noe som den aldrende general - nå rikspresident, Hindenburg satte pris på og verdsatte høyt. Også en annen politiker og tidligere militær, general von Schleicher var i kretsen som støttet Heinrich Brüning som kansler. I følge Hans Mommsens bok "The Rise & Fall of Weimar Democracy" var trekløvrets felles militærpolitiske syn en faktor som i særlig stor grad fremmet kandidaturet til Heinrich Brüning. I tillegg var Brüning en erfaren politiker, særlig innenfor finans og økonomi, der han hadde vært Zentrum's talsmann i riksdagen. I følge Hindenburg og von Schleicher var Brüning rett mann på rett plass. Dermed ble Brüning kansler 1. april 1930, vel å merke uten parlamentarisk flertall i ryggen. § 48 ble dermed brukt av Hindenburg for første gang for å innsette en kansler.

Men hvem var denne Heinrich Brüning som Hindenburg innsatte til kansler. Hans Mommsen beskriver Heinrich Brüning som en beundrer av prøyssisk tradisjon, noe som forøvrig bandt han sammen med Hindenburgs verdigrunnlag. Han var en utpreget konservativ med nasjonalistiske holdninger, og som mange andre som er forankret i den prøyssiske tradisjon, hadde han sterke monarkiske sympatier. Brüning så på partisystemet i republikken som noe fremmedgjort og uforsonlig. Han mente at opplyste og handlekraftige administrasjoner var langt viktigere enn parlamentariske institusjoner.⁶

3.1 Støttespillere og politikk

Grunnlaget for den nye regjeringen ble et "presidentstyre" som var basert på presidentens tillit og hans bruk av § 48 for å få forslag igjennom. Riksdagen ble et passivt "tolereringsflertall", som hadde som mål å hindre at regjeringen kom i mindretall.⁷ I det politiske landskapet der riksdagens "vilje" ikke var avgjørende for utformingen av politikken, ble kansler Brünings regjering og politikk utformet.⁸

Regjeringen som kansler Brüning satte sammen, hadde statsråder fra forskjellige politiske grupperinger. Regjeringen hadde mange av medlemmene som hadde sittet i flertallskoalisjonen til Müller. Eneste store endring ble at SPD's regjeringsposter ble erstattet av Martin Schiele (DNVP⁹), Gottfried Treviranus og Vicor Bredt fra det høyre-radikale forretningspartiet.

Brüning hadde store planer for det han ville gjennomføre i regjering, han ville fremfor alt nyorientere Tyskland både utenrikspolitisk og innenrikspolitisk. Sentralt i reformprogrammet var å avvikle krigserstatningene, fordi han mente at krigserstatningene var en stor belastning og en utilbørlig skranke som ville begrense Tysklands økonomiske og politiske utvikling i overskuelig fremtid. Strategien for å nærme seg dette målet var å gjennomføre en finansreform. Et viktig element i denne

---

⁶Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996, s. 291

⁷Lammers, Karl Christian. *Den nazistiske tid 1919-1945*. 1992, s. 77

⁸Som viktig kilde til Brüning politikk bruker jeg Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996 kapittel 8 og 9.

⁹Deutschnationale Volkspartei

reformen var å skape en finansiell basis for å beholde tiltroen fra utenlandske bank- og kredittinstitusjoner, som igjen var nødvendig for å reforhandle Youngplanen.¹⁰ I den økonomiske sfæren til Brüning var den økonomiske krisen et resultat av krigserstatningene og dermed også et resultat av Youngplanen. Løsningen var iflg. Brüning å gjennomføre en steil og fast deflasjonspolitik. Denne finansielle og økonomiske snuoperasjonen var ikke begrunnet i frykten for inflasjon eller økende arbeidsledighet – men, i ønske om å redusere krigserstatningene.

Utover sommeren og høsten 1930 forverret den økonomiske situasjonen seg. Stadig økende økonomiske problemer i en rekke bransjer og økende utgifter til velferdsordninger tærte sterkt på statsfinansene. Regjeringen foreslo et nytt skatteprogram som besto av fire grunnelementer. Subsidier til godseierne (som Brüning hadde lovet Hindenburg), generell skatteøkning (hodeskatt), økning i premien til RAV på 0,5 % og til sist, en lov - alle utgifter vedtatt av riksdagen, skulle også vise hvordan utgiftene dekket inn. Disse forslagene møtte sterk motstand i riksdagen, tross forhandlinger og korrigeringer ble ikke forslagene vedtatt. For å presse forslagene igjennom grep kansleren til unntaksfullmaktene gitt av Hindenburg, og oppløste riksdagen 18. Juli 1930.

3.2 Septembervalget 1930 og Brüning's andre regjering

To år hadde nå gått siden sist riksdagsvalg. Et desillusjonert Tyskland gikk til valg og 14. september 1930 forelå valgresultatet. NSDAP hadde økt sin oppslutning fra 2,6 % til 18,3 % på bare to år. Et formidabelt skred¹¹ av stemmer til nazistene. Alle andre partier utenom kommunistene hadde tapt mandater og bare "det katolske sentrum" hadde stått på stedet hvil. Den klare tendensen i valget var en økende polarisering mot begge politiske fløyene samt NSDAP's sterke mobilisering av velgermassene.

Det politiske maktsentret rundt Hindenburg hadde fortsatt tillit til den sittende kansler. Dermed ville Brüning igjen prøve å danne regjering og prøve å regjere med et majoritetsflertall i ryggen, hvis det lot seg gjøre, men strengt tatt mente Brüning at det ikke var en nødvendighet. Han hadde jo tidligere lovet Hindenburg en styreform som skulle være anti-parlamentarisk og han skulle regjere: "*a cabinet that was not bound to the parties*"¹². Høyresidens fremgang skulle ikke endre på denne anti-parlamentariske retning. Valget 14. september hadde heller ikke fått kansleren til å gjøre noen endringer

---

¹⁰Youngplanen var et opplegg for løsningen av den tyske krigserstatningsgjeld etter første verdenskrig. Planen har sitt navn etter lederen for den kommisjonen som utarbeidet den i 1929-1930, den amerikanske og økonomen Owen D. Young. Etter at Dawesplanen var blitt lansert i 1924 ble det raskt åpenbart at Tyskland ikke ville i stand til å betale de enorme årlige beløpene, som dessuten løp inn i den uoverskuelige fremtid.

Youngplanen fastla det totale beløpet til 26.350.000.000 dollar, og stipulerte at det skulle betales over en periode på 58 1/2 år. Planen ble godtatt av de allierte seierherrer, og skulle fra 1930 erstatte Dawesplanen. Planen hadde de positive trekk for Tyskland var at landet fikk et definitivt beløp å forholde seg til, og reduserte de årlige ratene vesentlig. Det årlige beløp, som var satt til 473 millioner dollar, var delt i to elementer: En ubetinget del (satt til én tredjepart av summen), og en del som man kunne utsette betaling av (resten). Tysklands finansiering skulle skje ved transportbeskatning og over statsbudsjettet.

¹¹Joachim, C, Fest. Hitler. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. Side 239

¹²Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996, s. 291

i regjeringen.¹³ SPD var fremdeles på sidelinja og langt utenfor regjeringskontorene. Det er verd å merke seg at Brüning mente at den nye sammensettingen i riksdagen var positiv, siden han stolte mer på NSDAP enn på "marxistene" i SPD. Selv om han hadde tiltro til nazistene og førte seriøse forhandlinger med NSDAP, ble det aldri i Brünings regjeringsperiode noe formelt samarbeid.

Et av de viktigste nye trekkene i denne perioden ble en regjering som i stadig større grad frigjorde seg fra riksdagens kontroll. Riksdagen ble ofte ikke engang sammenkalt i saker som kunne felle regjeringen¹⁴. På slutten av 1930 ble forordninger forankret i unntaksfullmaktene stadig brukt på nye områder. Brüning presset igjennom forslag som regulerte lønnstabellene for embetsmenn og offentlige tjenestemenn som indirekte regulerte disse gruppenes lønninger. På denne måten grep forordningene inn i delstatenes suverenitet og administrative selvstyre, siden slike saker hadde tidligere blitt vedtatt på delstatsnivå.

Fordi regjeringen hadde spilt riksdagen ut av banen, ble samarbeidet med Hindenburg og hans støttespillere stadig viktigere. Dermed ble hæren og junkeraristokratiet med Hindenburg i førersetet stadig viktigere politiske støttepillarer for Brüning.¹⁵

Deflasjonspolitikken med reduisering av lønninger og priser ble ikke endret etter valget og arbeidsledigheten ble fremdeles sett på som et finansielt problem. Virkemidler for å bekjempe arbeidsløsheten ble heller ikke iverksatt i redsel for å øke de offentlige utgiftene.

3.3 Brünings politikk - for hvem?

Deflasjonspolitikken som skulle redusere lønninger og sosiale kostnader skulle indikere at særlig tungindustrien skulle støtte kanslerens politikk, men dette viste seg å bli vanskelig. Tungindustrien var bare tilbørlig å samarbeide med Brüning om den økonomiske politikken dersom de sosiale og økonomiske kompromissene som Weimarrepublikken var fundamentert på, ble forkastet. Industrien ønsket blant annet å fjerne kollektive forhandlinger i arbeidslivet, og redusere utgifter til blant annet RAV, og ikke minst ville tungindustrien eliminere systemet for mekling og voldgift. Skulle regjeringen støtte tungindustrien i disse forslagene ville det bli en åpen kamp med arbeidstakerorganisasjonene. Dette ble på mange måter dilemmaet til regjeringen, hvem skulle man støtte seg til for å skaffe seg "politiske venner"? Brüning valgte ingen bevisst strategi på dette området. Resultatet ble at arbeidsgiverorganisasjonene og arbeidstakerorganisasjonene begge i stor grad motarbeidet regjeringen.

Jordbrukets interesseorganisasjoner hadde lenge slitt med økonomiske problemer pga inflasjon og tollbarrierer. Brünings regjering førte en landbrukspolitik som på mange måter ble forsømt og nedprioritert. Situasjonen ble verre ved prioritering av økonomisk støtte til godseierstanden som hadde

---

¹³Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996, s 257

¹⁴Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996, s 258

¹⁵Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. Side 247

blitt tildelt en rekke fordeler som skattefritak, gjeldssanering med mer. Virkemidlene sto i sterk kontrast til den marginale støtte resten av landbruket mottok. Dessuten ble forsøket på å skape en tollunion med Østerrike torpedert av Frankrike i løpet av høsten 1931. Dette var et hardt slag for landbruket som så på tollunionen som det siste halmstrået som forsvant.¹⁶

Arbeiderklassen ble hardt rammet av regjeringens politikk gjennom arbeidsledighet, reduksjon i velferdsordninger, økende skattetrykk og en stadig sterkere konfrontasjonslinje med arbeidsgiverorganisasjonene. Den nominelle arbeidsinntekten gikk ned med 41 % fra 1929 til 1932¹⁷. Dette førte til både materiell nød og politisk frustrasjon.

Dermed var det ikke mange fraksjoner i samfunnet som fant seg til rette med denne regjeringens politikk, selv forankringen i Brüning's eget Zentrum så ut til å rakne.

3.4 Brüning mister tillit

Overgangen til stadig flere nødsforordninger i riksdagen hadde utvilsomt gitt Hindenburg anledning til å gi rikspresidentembetet et mer personlig preg. Skille mellom Hindenburgs personlige ønsker og nasjonens interesser ble stadig uklarere for den aldrende presidenten.¹⁸ Dette førte til at arbeidsforholdene og tilliten mellom Hindenburg og Brüning ble stadig dårligere.

Gjennom hele sin regjeringsperiode hadde Brüning pådratt seg flere fiender og politiske motstandere, særlig mektige og innflytelsesrike var Hindenburgs standsfeller i landbruket. Disse hadde mottatt mye økonomisk støtte, men ville ha mer. Også tungindustrien følte seg glemt og neglisjert av Brüning.

Fra våren 1932 ble presset på Hindenburg for å fjerne Brüning sterkere fra disse gruppene. Hindenburg klandret også Brüning for manglende oppslutning fra Hindenburgs "gamle velgere" som var kjernevelgerne ved presidentvalget i 1925.¹⁹ Det ble også brukt imot Brüning at han ikke klarte å samarbeide med NSDAP og skape nasjonalsosialistisk flertall i riksdagen.²⁰ Hindenburg var utvilsomt i ferd med å miste troen på regjeringen, men det var general von Schleicher, sjef for ministerkontoret, hærens politiske organ i *Reichwehrdepartementet*²¹ som skulle bli nøkkelskikkelsen i det politiske spillet som skulle ende i avsettelsen av Brüning.

---

¹⁶Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. Side 246

¹⁷Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996, s 365

¹⁸Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. s. 276

¹⁹I 1925 ble Hindenburg valgt til rikspresident som samlingskandidat for de konservative

²⁰Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. s. 277

²¹Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s, 256

3.5 General von Schleichers plan

Uro og voldshandling ble utover 1932 dagligdags i hele Tyskland. Fra flere delstatsregjeringer kom det innstendige bønnen om å forby halvmilitante grupper for å opprettholde lov og orden.²²

Riksinnenminister Groener hadde noen uker i forveien oppdaget materiale som ga indisier på kupplaner fra SA sin side. Han overbeviste Brüning om at et forbud mot paramilitære organisasjoner som SA og SS måtte gjennomføres. *"Ikke uten skrupler og med et bekymret sideblikk på de "gamle krigskameratene" som tjenestegjorde i SS og SA, underskrev Hindenburg forbudet.*²³ Den 14. april ble Hitlers private hær oppløst i en omfattende politiaksjon over hele Tyskland. Intrigemakeren von Schleicher så på denne situasjonen som en mulighet til å "fange" NSDAP ved å temme Hitler og trekke *"verdifulle elementer fra bevegelsen hans inn i en regjering som ville bli et militærdiktatur med populistisk støtte"*.²⁴

28. april hadde Hitler blitt informert om at Richswehrs ledelse med von Schleicher i spissen ikke lenger støttet Brüning som kansler. Samtidig kom det signaler om at rikspresident Hindenburg merket den politiske slitasjen ved å støtte Brüning, og således så seg om etter nye løsninger. Etter flere møter mellom von Schleicher, Hindenburgs rådgivere, og NSDAP hadde det blitt enighet om en løsning om en ny høyreorientert regjering. Prisen Hitler krevde for å gi sin støtte var klar og tydelig; fjerning av forbudet mot paramilitære organisasjoner og et nytt valg. Dette gikk von Schleicher med på. Den 29. mai 1932 informerte Hindenburg Brüning om at han ikke lenger hadde hans tillit, og dermed måtte han fratre som kansler.²⁵

4 Kansler von Papen

Franz von Papen tok avskjed fra militæret som oberstløytnant i 1918/19, og begynte å engasjere seg i politikk. Fra 1920-1928 og 1930-1932 var Papen medlem av det prøyssiske parlamentet for det katolske sentrumpartiet, hvor han tilhørte den monarkistiske høyrefløyen og ble raskt kjent som en erkekonserverativ politiker.

Bare noen dager før Brünings fall ble von Papen kontaktet av von Schleicher med spørsmål om han ville stille som kansler. Von Schleicher hadde allerede avklart innsettelsen med Hindenburg, samt utarbeidet listen over statsråder. Som et ledd i hans plan om å stabilisere Tysklands styresett, var von Papen og hans regjering ment som Schleichers politiske nikkedokker. Den nye *"regjeringen av baroner"*²⁶ skulle han klare å kontrollere.

---

²²Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 255

²³Sitat. Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005. S. 277

²⁴Sitat, Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s.256

²⁵ Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005, s. 279

²⁶Sitat, Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 257

Uten innblikk i disse intrigene til von Schleicher, tok von Papen imot tilbudet om kanslerembetet og til tiltrådte 1.juni 1932. Kravene som Hitler satte som forutsetning for å akseptere von Papen ble iverksatt umiddelbart. Dekretet som forbød at SA og SS opptrådte offentlig, ble trukket tilbake, og nytt riksdagsvalg skulle avholdes 31. juli 1932. Protester mot dette maktspeillet kom blant annet fra kommunisten Ernst Thälmann (KPD²⁷) som i riksdagen utalte at bortfallet av forbudet mot SA og SS var en åpen invitasjon til mord, det skulle vise seg å være en usedvanlig riktig antakelse.

De nazistiske stormtroppene fortsatte der de slapp. De neste ukene ble det bare i Preussen registrert over 500 tilfeller av overfall iscenesatt av nazistene. Resultatet ble flere tusen skadde og 99 personer drept. Bare på en dag, den 10. juli drepte nazistene 17 mennesker i gatene ulike steder i Tyskland²⁸.

Paradoksalt nok ble NSDAP og Hitler ikke ansvarliggjort for disse ugjerningene selv om de åpenbart hadde gitt sin tillatelse til og sto bak. Typisk Hitler propaganderte han istedenfor at NSDAP sto for den siste rest av demokrati og moral siden regjeringen ikke klarte å opprettholde ro og orden. Som direkte resultat av uroen avsatte kansler von Papen delstatsregjeringa i Preussen den 20. juli 1932. Offisielt fordi den ikke greide å opprettholde ro og orden, men den kanskje viktigste årsaken var et forsøk på å stagge den massive kritikken fra NSDAP. Synonymt med den politiske situasjonen ble det ikke gjort anslag mot de som utførte volden. SA og SS fikk nærmest uhindret fortsette å terrorisere i gatene.

4.1 Riksdagsvalget juli 1932 og riksdagsvalget november 1932

Den 31. juli ble riksdagsvalget ble avholdt. Nazistene økte antall representanter fra 107 til 230 og ble det klart største partiet. Ifølge Hitlers avtale med von Schleicher skulle han også etter valget støtte opp om von Papens regjering uten å kreve å bli regjeringssjef, men Hitler hadde glemt disse lovnadene og ventet kun fem dager før han kontaktet von Schleicher med krav om regjeringsmakt. Etter valgresultatet hadde von Schleicher både sett nye muligheter og begrensinger i riksdagens sammensetting. Hitlers krav ble ikke umiddelbart avvist og var ikke uvillig til å drøfte endringer i regjeringen. Men det forutsatte at han selv kom i en posisjon der han kunne kontrollere hæren. Det ble Hindenburg som stoppet disse forhandlingene, og den 13. august kort og konsist erklærte han "*Han hadde ikke tiltro til Hitler*"²⁹

Hitler ble rasende over dette. Han var mer fristet til å prøve et statskupp nå enn noen gang tidligere. Hitlers frustrasjon var så stor at ved den første arbeidsdagen i riksdagen etter valget 12. september tvang han von Papen til å oppløse riksdagen for å unngå at et mistillitsforslag mot von Papen skulle få flertall.

---

²⁷Kommunistische Partei Deutschlands (Tysklands kommunistiske parti)

²⁸Craig, A, Gordon. *Germany 1866-1945*. Oxford University press, 1981, s. 561

²⁹Joachim, C, Fest. Hitler. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005, s. 283

Ved riksdagsvalget november 1932 gikk NSDAP tilbake og fikk 196 representanter. Ellers ble det få endringer i sammensettingen av riksdagen. Det ble heller ingen endringer i den fastlåste politiske situasjonen. Hitler ville fremdeles ikke støtte regjeringen og heller ingen av de andre partiene viste noen form for samarbeidsvilje med regjeringen. Von Papen vurderte nå to løsninger; enten oppløse riksdagen enda en gang eller bruke hærens maktmidler til å forby NSDAP og KPD, og kanskje de andre partiene også. Målet med dette er å skape *”en statsmakt som ikke lar seg drive som en ball av politiske og samfunnsmessige krefter, men urokkelig står over dem”*³⁰

Von Schleicher ble nærmest overrasket over at von Papen kunne tenke selv, og gikk imot denne ideen. Det var for han utenkelig at man skulle komme i borgerkrigslignende tilstander. Han ville heller prøve å ”slite ut” Hitler innenfor parlamentets rammer samt bruke økende motsetninger innenfor NSDAP til å svekke Hitler. Hindenburg ville støtte forslaget til von Papen helt til intrigemakeren von Schleicher overrakte Hindenburg en rapport fra en ”krigsspilløvelse” skrevet av løytnantoberst Eugen Ott, som antydte at Tyskland *”ikke kunne forsvare grensene og samtidig håndtere indre sammenbrudd”*³¹ Dette dokumentet skapte redsel for en borgerkrig hos ”den gamle general”. Motvillig ga han slipp på sin yndling, og utnevnte Schleicher til kansler.³²

5 Kansler Kurt von Schleicher

Von Schleicher hadde ikke ambisjoner om kanslerembetet, ifølge han selv var det som intrigemaker og bakmann han hadde sine beste egenskaper. Politiske forpliktelser som et kanslerembete ville medføre, ville binde han til et rigid politisk spill som ikke passet han. Men i mangel på aktuelle kandidater var han det eneste alternativet. Under hele presidentstyret hadde han på mange måter vært arkitekten bak utviklingen og han regnet med at han fremdeles – selv om han ble kansler, skulle ha stor innflytelse på Hindenburgs beslutninger. Politisk ville han fortsette der Brüning slapp, men først måtte NSDAPs politiske innflytelse kontrolleres.

5.1 Planen mislykkes

Von Schleicher hadde alt tidlig i 1932 følt at Hitlers tilhengere begynte å miste tiltro til og tålmodighet med Hitler. Gregor Strasser, lederen for nazistenes byråkrati hadde vært i kontakt med Schleicher ved flere anledninger. Gregor Strasser vurderte å bryte med Hitler, og gå inn i en allianse mellom arbeidergrupper fra ulike organisasjoner, både katolske, nazistiske og militære grupperinger. Von

---

³⁰Joachim, C, Fest. Hitler. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005, s. 288

³¹Sitat. Kershaw, Ian. Hitler. Overmot og nederlag. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 271

³²Kershaw, Ian. Hitler. Overmot og nederlag. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 271

Schleicher trodde at denne sammenslutningen skulle skape en bred appell til folkemassene.³³ Samtidig som nazistbevegelsen skulle bli splittet.

Antakelsen skulle vise seg å være feil. Fra fagforeningshold ble oppslutningen laber og Gregor Strassers brudd med Hitler hadde ikke ført til noen splittelse i NSDAP, heller motsatt, Hitler hadde brukt de indre stridighetene i partiet til å styrke sin stilling innad i partiet.

Situasjonen ble uholdbar for kansleren, den 23. januar måtte von Schleicher kripe til korset og henvende seg til Hindenburg for å be om et forbud mot både nazipartiet og kommunistpartiet ved bruk av presidentens ekstraordinære fullmakter, samt at det ble skrevet ut nyvalg. Hindenburg ville ikke støtte forslaget i frykt for å ikke klare å håndheve forbudet. Disse avslagene førte til at Schleicher leverte inn regjeringens avskjedssøknad den 28. januar 1933.³⁴

5.2 Adolf Hitler blir kansler

Hindenburg hadde regnet med at von Papen ville vende tilbake som kansler, han hadde ingen andre alternativer. Han var overbevist om at Hitler ikke var noe alternativ som kunne fungere innenfor grunnlovens rammer.³⁵ På sin side hadde von Papen avfunnet seg med at med at Hitler måtte bli kansler om han likte det eller ikke. Von Papens fokus var hvordan Hitler kunne "begrenses". Papen mente at løsningen var å få inn NSDAP i riksdagens korridorer sammen med "balanserende elementer".³⁶ Den 30. januar hadde von Papen, Hindenburg og Adolf Hitler kommet til enighet og von Papen hadde klart å overtalt en reservert Hindenburg. Dermed ble § 48 brukt for siste gang for å innsette ny regjering. For Adolf Hitler hadde 14 års agitasjon, maktkamp og politisk spill resultert i kanslerembetet, som hele tiden hadde vært hans ufravikelige krav for å gå inn i regjering. Regjeringen besto kun av to andre nazister bortsett fra han selv; Wilhelm Frick og Hermann Goering.³⁷ Resten av regjeringen var visekansler von Papen, økonomiminister Hugenberg fra DNVP, forsvarsminister Blomberg og Seldte fra Stahlhelm³⁸ som ble arbeidsminister.

Hitler ble den fjerde i rekken av kanslere som skulle regjere etter rikspresidentens "vilje" og Hindenburg ville igjen forsøke med bakgrunn § 48 å skape sitt alternativ til det parlamentariske styresettet som Weimarrepublikken hadde representert.

---

³³Craig, A, Gordon. *Germany 1866-1945*. Oxford University press, 1981, s. 565

³⁴Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 279

³⁵Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 279

³⁶Hitler og nazistene kunne ikke alene få overta regjeringa, men måtte dele regjeringsmakta med andre. Von Papen var i usikker på hva NSDAP ville finne på hvis de fikk regjeringsmakt alene. Ikke minst hva en nazistisk forsvarsminister ville finne på.

³⁷Craig, A, Gordon. *Germany 1866-1945*. Oxford University press, 1981, s. 565

³⁸Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten (tysk for «Stålhjelm, frontsoldatenes forbund»), ofte forkortet Stahlhelm, var en tysk organisasjon for krigsveteraner i mellomkrigstiden

6 *Hvorfor presidentstyre?*

Kollapsen i storkoalisjonen våren 1930 hadde ført til bruk av rikspresidentens diktaturfullmakt, angivelig på grunn av riksdagens handlingslammelse ble § 48 i forbindelse med oppløsningsretten i art 25 -1 et middel til å regjere uten støtte i riksdagen.³⁹ Diskusjonen i dette kapittelet blir derfor; hvorfor et presidentstyre? Jeg vil belyse de viktigste årsakene som førte til at Hindenburg innførte presidentstyre.

6.1 *Grunnlovens vokter*

Fra høsten 1930 til vinteren 1933 ble det utkjempet en juridisk kamp innad i Weimarrepublikken som gikk ut på hvordan § 48 skulle tolkes. Forsvarere av demokratiet på den ene siden og grupper som vil gjenreise et tysk politisk system tuftet på et autoritært grunnlag på den andre siden.⁴⁰ To av de fremste tyske juristene sto på hver sin side i diskusjonen; Hans Kelsen og Carl Schmitt. Hans Kelsen sto for en rettsoppfatning som kalles ”rettspositivisme”, som er noe kompleks, men kort fortalt en rettsoppfatning som setter domstolene som grunnlovens forsvarer. I motsetning til Carl Schmitts rettsoppfatning som tildeler rikspresidenten den viktige rollen som nøytral megler – i en styringsudyktig pluralistisk partistat.⁴¹ Dermed setter han rikspresidenten til grunnlovens forsvarer og redskapet blir § 48.

For å komme tilbake til kapittelets overskrift; hvorfor Presidentstyre? er det nærliggende å se hvordan disse teoretikerne posisjonerte seg politisk. Carl Schmitt var rådgiver for det katolske Zentrum og nær rådgiver for blant annet von Schleicher i perioden 1929 til 1933, som var en av de viktigste intrigemakerne i kretsen rundt Hindenburg,⁴² og en person som hadde Hindenburgs fulle tillit.

Sosialistsympatisøren Kelsen orienterte seg mot de demokratiske partiene og mot de parlamentariske systemene, og dermed falt han utenfor maktens påvirkningssfære. I motsetning til Schmitt som rundt 1930 sto godt plantet i maktens korridorer og fungerte som en rettslig og juridisk legitim faktor for Hindenburgs bruk og tolkning av § 48.

Carl Schmitts posisjon som rådgiver innenfor Hindenburgs politiske sfære ga tolkningen av § 48 et skinn av legalitet innenfor administrasjonen til rikspresidenten. Nå er det vel sånn at ”like barn leker best” og det tror jeg absolutt også skjedde i samspillet mellom Hindenburgs juridiske og politiske sfære. Det faktum at Hans Kelsens ”rettspositivisme” rett og slett tapte kampen om § 48s tolkning henger nok også sammen med SPD og partiets avventende holdninger og til dels handlingslammelse etter Müller regjeringens avgang.

Nå anser jeg ikke Carl Schmitts syn på hvem som er ”grunnlovens vokter” som avgjørende for bruken av diktatorparagrafen (§ 48), siden man godt kunne tenkt seg en rikspresident som *ikke* søkte

³⁹Fosnes, Dag Roar. «Rettsstat i krise.» *Biblioteket for juridiske fag*. 15 10 2007. www.ub.uib.no (funnet 10 15, (2009). s 8.

⁴⁰Fosnes, Dag Roar. «Rettsstat i krise.» *Biblioteket for juridiske fag*. 15 10 2007. www.ub.uib.no (funnet 10 15, 2009). s, 3

⁴¹Pluralisme er sameksistens av forskjellige grunnsyn. Ordet stammer fra latin og oppfatningen om at virkeligheten består av flere selvstendige grunnpremisser som alle er like mye verdt

⁴²Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s, 266

makt. Da ville paragrafen ikke blitt brukt og Tyskland ville fremdeles ha hatt et fungerende parlamentarisk system. Hindenburg skulle vise oss at når man søker makt så bruker man de mulighetene som er åpne innenfor grunnlovens rammer., selv om tolkningen av grunnloven er utført av en selv.

6.2 Den gamle maktelitens ønske om autoritært styresett

Jeg har tidligere beskrevet Hindenburgs politiske ståsted som forankret i keisertidens ideologiske sfære der et autoritært styresett ble oppfattet som nødvendig for en stats handlekraft. Likevel hadde det gamle junkeraristokratiet som Hindenburg tilhørte opplevd at Weimarrepublikken hadde fungert og blitt forholdsvis stabil utover 20-tallet. Etter keiserens fall i 1918 hadde den gamle maktelite i stor grad distansert seg fra politikk og samfunn. Selvfølgelig organiserte junkeraristokratene seg i partier men utover 20-tallet ble deres innflytelse mindre og mindre, og den konservative elite støttet i liten grad opp om Weimarrepublikkens verdier. Den tyske historikeren Hans Mommsen skriver:

*"The Weimar regime was able to achieve a remarkable degree of political stability even though it never won the support of Germany's professional and conservative elite"*⁴³

Fram til 1925 var det sosialistene som var i førersetet både i riksdagen og i mange delstatsregjeringene, til og med rikspresidenten var sosialisten Friedrich Ebert (rikspresident fra 1919). Med andre ord hadde junkeraristokratiet gjennom keiserrikets fall mistet mye av den politiske og økonomiske makten til parlamentet. På mange måter ble presidentvalget i 1925 "pay back time" for junkeraristokratene som selvfølgelig støttet Hindenburg sitt kandidatur og var sikre på Hindenburgs historiske forankring både politisk, økonomisk og kulturelt. Etter valg seieren i 1925 ble Hindenburg på mange måter en politisk gjenlevning fra det tidligere keiserriket som var forankret i svært konservative verdier. Denne oppfatningen har også historikeren Ian Kershaw. Han skriver dette om Hindenburgs verdigrunnlag og hans anvendelse av diktatorparagrafen i 1930:

*"Rikspresidenten var innstilt på å ikke forsømme muligheten til å danne en "anti-marxistisk og anti-parlamentarisk regjering" og redd for å opprettholde en sosialdemokratisk administrasjon"*⁴⁴

Anti-marxisme, anti-sosialisme og fremfor alt anti-parlamentarisme var holdninger som ikke har mye til felles med ønske om å opprettholde Weimarrepublikken. For å illustrere hvor langt vekk fra Weimarrepublikkens grunnpilarer bruken av § 48 kan oppfattes, siterer jeg historikeren Joachim C. Fest:

"Bare grove feil fra landets makthavere kunne åpne veien. Og bare en total neglisjering av behovet for å trygge demokratiet hos Tysklands maktelite – faktisk et håp om at krisen kunne

⁴³Sitat, Mommsen, Hans. *The Rise & Fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996.

⁴⁴Sitat. Kershaw, Ian. *Hitler. Overmøt og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 227

brukes som et middel til å la demokratiet bukke under og bli erstattet av en form for autoritært styre – kunne føre til slike feil. Som skjedde i mars 1930”⁴⁵

Hindenburg sto selvfølgelig ikke alene i beslutningen om å innføre presidentstyre. Dette leder inn på neste viktig spørsmål. Hvilke grupperinger fikk innflytelse ved Hindenburgs anvendelsen av § 48? tidligere i oppgaven har jeg brukt felles betegnelsen junkeraristokratiet om Hindenburgs støttespillere. Videre i dette kapitlet skal jeg spesifisere hvem denne gruppen var.

Hindenburg var partiløs, men hans kandidatur til rikspresidentembetet i 1925 støttet av de konservative partiene (Deutschnationale Volkspartei), Gustav Stresemanns liberale parti (Deutsche Volkspartei) og det katolsk-konservative bayerske folkepartiet (Bayerische Volkspartei). Dette var partier som ville ha noe igjen for sin støtte til Hindenburg, og som sannsynligvis presset på for å felle Weimarrepublikken. En annen gruppe som fikk stadig større makt var kamarillaen⁴⁶ rundt Hindenburg. Kamarillaen representerte en gruppe⁴⁷ som hadde forankring i monarkisktradisjon, preget av prøyssisk nasjonalisme og militæretradisjoner.

Hindenburg var i det lange løp ikke tøff nok til å motstå sine nasjonalistiske venner. Han ble etter hvert mottakelig for anti-demokratisk propaganda. En grunn til dette kan ha vært at de demokratiske partiene stadig lot seg bli revet med i krangler og konflikter om ubetydeligheter og symbolsaker, og deres manglende troskap mot republikken og regjeringen.

Dessuten ville mange av Hindenburgs gamle offisersvenner heller ha ro og orden enn det tilsynelatende anarkistiske demokratiet. Men ikke før rundt 1930 begynte for alvor Hindenburg å lytte til dem.

Presidentstyre ble godseierne, industriens og til dels offiserenes maktovertagelse. De som hadde makt og innflytelse i kamarillaen var Tysklands maktelite. Diktatorparagrafen var på mange måter junkeraristokratenes og kamarillaens mulighet til å forme et nytt Tyskland uten innblanding fra første verdenskrigs seierherrer og deres ideologiske forankring. – men er det hele forklaringen?

6.3 En gammel og svekket rikspresident

Hindenburg ble født 1847 og tilhørte en gammel prøyssisk offisers- og junkerfamilie. Han var general fra 1903 til han pensjonerte seg allerede så tidlig som i 1911. Da første verdenskrig brøt ut, gikk han inn i tjeneste igjen, og i august 1914 ble Hindenburg sjef for den 8. tyske armé som kjempet på Østfronten. I

---

⁴⁵Sitat. Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s. 226

⁴⁶Kamarilla «lite kammer», rikspresidentens privatkabinett, er en betegnelse på en gruppe personer som nyter herskers gunst, og som uten å ha formelle posisjoner eller ansvar utøver makt i bakgrunnen gjennom sin innflytelse på herskerens beslutninger.

⁴⁷De mest innflytelsesrike var: Oskar von Hindenburg, sønn og adjutant. Otto Meißner, statssekretær og senere nazist. Elard von Oldenburg-Januschau, storgodseier, lobbyist og DNVP politiker. Franz von Papen. Kurt von Schleicher, general. Alfred Hugenberg, mediekonge og politiker. August von Mackensen, generalfeltmarskalk

1916 ble han sjef for den tyske generalstab. Han tok en bitter og ydmykende avskjed i 1919, uten å ha involvert seg i utformingen av republikken. Ved presidentvalget i Tyskland 1925 ble han valgt til Friedrich Eberts etterfølger som Tysklands president.

Da presidentstyret ble innført 1929/30 var Hindenburg en gammel mann som ved flere anledninger hadde gitt uttrykk for at han ville gi seg som rikspresident⁴⁸ Hindenburg gir uttrykk av at han var "trett" av sitt embete og ville gi seg. Ikke unaturlig og fullt forståelig for en mann i hans alder. Man kan også spekulere i hvordan en rikspresident på godt over 80 år klarte å orientere seg i maktspeillet som ble drevet av de andre aktører, i og rundt kamarillaen

Maktspeillet (1930–1933) rundt dannelsen av de fire "§ 48 - kanslerne" Brüning, von Papen, von Schleicher og Hitler beskriver både Joachim C. Fest og Ian Kershaw som en politisk kamp som plasserer "makten" utenfor Hindenburgs sfære og innflytelse, andre aktører, som de nevnte kanslerne, og statssekretær Otto Meißner brukte Hindenburg som en gallionfigur for å nå sine egne politiske mål. Kanskje var Hindenburg bare ett "embete" som kunne manipuleres til et ja eller nei. Kamarillaen ble viktigere og viktigere for Hindenburg etter hvert som arbeidskapasiteten ble svekket med alderen. Og utover presidentstyret fikk kamarillaen mer makt og innflytelse.

Sett fra en annen side hadde Hindenburg klare meninger om Hitler og NSDAP - han fryktet nazistenes vold og moral, og på mange måter var Hindenburg et hinder for at NSDAP ikke kom til makten før 1933. Denne reservasjonen mot Adolf Hitler i perioden 1931 til 1932 tyder på at rikspresidenten fremdeles var mentalt oppegående, ja nærmest mer enn det - når vi tenker på de grusomhetene Hitler skulle komme til å utføre.

Like før sin død 2 august 1934 var imidlertid Hindenburg preget av senilitet. Derfor blir det spekulasjoner hvor svekket Hindenburg var i mars 1930 da han innførte presidentstyre. Kamarillaens innflytelse på rikspresidentens beslutningers virker å være stor, spesielt i løpet av 1932. Dette i seg selv kan indikere på at Hindenburg var svekket av alderen, og overlot makt og innflytelse til sin nærmeste krets (kamarillaen).

6.4 Frykten for sosialistene

Sosialistene og marxistene hadde tidlig fått rotfeste i Weimarrepublikkens parlamentariske system. Særlig sosialistene hadde stor innflytelse på utformingen av republikken. Januarvalget 1919 hadde gitt SPD hele 37,9 % av stemmene, og utover hele 20-tallet hadde oppslutningen variert fra 20,6 % til 29,8 % altså en stabil og solid oppslutning. KPD hadde også økt sin oppslutning i samme periode fra 2,1 % (1920) til 10,6 % (1928).⁴⁹ Til tross for manglende støtte i deler av samfunnet hadde oppslutningen til

---

⁴⁸Joachim, C, Fest. Hitler. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005, s. 261

⁴⁹ Bullock. Hitler and Stalin, Parallel Lives. Fontana Press, 1993. s. 1066-67

venstrefløyen i tysk politikk vært meget god og Weimarrepublikken fungerte forholdsvis bra, tatt i betraktning Tysklands manglende demokratiske tradisjoner.

På delstatsnivå fungerte samarbeidet mellom partiene enda bedre enn på det nasjonale nivået hvor samarbeid og forståelse gikk langt utover partigrensene. Som nevnt tidligere var SPD i ferd med å befeste sin posisjon som landets mektigste parti. Samtidig hadde det største nasjonalistiske partiet DNVP⁵⁰ opplevd indre splittelse og redusert oppslutning. Partiet var en del av den ”nasjonale opposisjonen” mot Weimarrepublikken. For denne blokken av nasjonalisme, keiserlig konservatisme og høyreliberalisme virket helt sikkert fremtiden som usikker og lite forutsigbar. Ingen visste hvor mektig Tysklands sosialister kunne komme til å bli, eller for den del, om SPD klarte å holde et voksende KPD utenfor regjeringskorridorene, og ikke minst hvor stor påvirkningskraft bolsjevikene i Russland kunne få på resten av Europa.

Svært sannsynlig følte den gamle makteliten⁵¹ seg fremmedgjort og til dels usynlig i Weimarrepublikkens demokratiske prosesser som formet en politikk som ble stadig mer uspiselig for den gamle maktelite. Riktignok var denne elitens holdning og verdier representert gjennom vanlige partier men oppslutningen var for liten til å få regjeringsmakt. Anti-sosialisme og anti-demokratiske holdninger var nok en holdning som ikke lot seg utforme gjennom Weimarrepublikkens parlamentariske system. Det er ikke utenkelig at Hindenburg som både politisk, sosialt og kulturelt var forankret i den nasjonale opposisjons grunnverdier så med avmakt på ”demokratiet” og dets politiske følger.

Ved Brüning's første regjering (30. mars 1930) hadde han satt som et krav om at regjeringen ikke skulle være bundet av partigrensene, og tillegg skulle styre etter rikspresidentens ”vilje”. Det var ikke i tvil hvilken retning politikken ville gå, eller hvilke partier som ikke skulle få politisk innflytelse. Typisk nok var SPD og KPD de eneste partiene som kjempet imot bruken av § 48.

6.5 Andre perspektiver

Jeg har tidligere i dette kapitlet skissert opp fire faktorer som kan forklare - hvorfor Hindenburg innførte presidentstyre: Juridisk legitimitet, junkeraristokratenes ønske om makt, en svekket rikspresident og til sist frykt for sosialisme og demokratiet. I dette kapitlet vil jeg komme med noen andre perspektiver på hvorfor presidentstyret ble innført.

Storkoalisjonen mellom SPD, Z, DVP, BVP og DDP hadde vist at de ikke kunne føre en felles økonomisk politikk for å stagge den økonomiske krisen i 1929/30. Til og med og den økonomiske vekstperioden fra ca 1925 til 1929 hadde i stor grad vært lånefinansiert. Republikkens parlamentariske

---

⁵⁰ Deutschnationale Volkspartei (det tysknasjonale folkepartiet, DNVP) var et høyrekonservativt politisk parti i Tyskland. Det ble grunnlagt i november 1918 som etterfølger etter Deutschkonservative Partei, Freikonservative Partei og en rekke mindre partier. Også høyrefløyen i Nationalliberale Partei sluttet seg til DNVP. I 1922 brøt en rekke medlemmer som så seg som en del av den tysknasjonale bevegelsen ut og dannet Deutschvölkische Freiheitspartei.

⁵¹ Representert ved Hindenburgs kamarilla

flertall hadde tendens til å jobbe fra ”sak til sak” uten noen langsiktige, økonomiske målsettinger, og med SPDs handlingslammelse utover 1930 var det enda vanskeligere enn tidligere å danne en parlamentarisk regjering som kunne løse Tysklands økonomiske problemer. Utenrikspolitikken hadde dessuten kommet i bakevja etter Gustav Stresemanns død. På toppen av dette var Tyskland preget av uro i gatene og store arbeidskonflikter. Kanskje var denne uoversiktlige situasjonen Hindenburgs manifestasjon på at demokratiet/styresettet trengte en forandring, til beste for Tyskland. Tross alt hadde Hindenburg vært en solid støttespiller for republikken så lenge den fungerte ved å tilpasse seg det parlamentariske systemet. Kanskje var Brüning en redningsmann som kunne løst Tysklands problemer om ikke nazistene hadde brukt krisene til å komme til regjeringsbordene. Dette får vi selvfølgelig aldri et svar på.

Men jeg mener at det kan sette bruken av § 48 i ett litt annet lys og Hindenburgs vurderinger i et bedre perspektiv. Han var verken Nazisist, eller hadde ønske om diktatoriske tilstander og han var heller ikke i utakt med folket. Uansett ut i fra Hindenburgs ståsted ville han nok hjelpe Tyskland ”over kneika” ved å bruke § 48, - tross alt, hadde han ventet med å benytte diktatorfullmakten til det var kaos i riksdagen.

7 Fra ønske om forandring til bekjempelse av nazismen

I dette kapitlet vil jeg belyse om intensjonene ved å benytte § 48 var forskjellige i de fem regjeringsdannelsene paragrafen ble benyttet. I kapittel 6 har jeg tatt opp flere mulige årsaksforklaringer for at Hindenburg innsatte Brüning som kansler, og felles for disse var et ønske om forandring. Jeg skal vise at ved innsettelsene av Franz von Papen, Kurt von Schleicher og Adolf Hitlers regjeringer ble § 48 brukt som et middel til å *bekjempe* nazistenes maktinnflytelse, med andre ord en endring i intensjonene for bruken av § 48. Jeg deler derfor opp resten av kapitlet inn i to deler; Brüning regjeringer (30. mars 1930 til 30. mai 1932) og Franz von Papen, Kurt von Schleicher og Adolf Hitlers regjeringer (1. juni 1932 til 2 august 1934⁵²)

7.1 Brüning regjeringer (30. mars 1930 til 30. mai 1932)

På mange måter mener jeg innsettelsen av Brüning var begrunnet i et ønske om å ”gjøre nasjonen en tjeneste” ved å beskytte nasjonen fra den ”røde fare” som var representert ved SPD og KPD og ideologier som rikskanslerembetet måtte beskytte folket mot. Kreftene bak dette har jeg beskrevet nærmere i kapittel 6. Sannsynligvis var det var nok en blanding av flere faktorer som resulterte i bruken av § 48 ved innsettelsen av Brüning første gang, men mye tyder på at Hindenburg ville forsøke å forandre det politiske system i en monarkisk og anti-demokratisk retning, til beste for Tyskland. For

---

⁵²Hitler formelt blir både rikskansler og rikspresident.

øvrig var ikke dette noe som var spesielt for Hindenburg, anti-demokratiske holdninger kunne man finne i de fleste europeiske stater i mellomkrigstiden. Mange med det fascistiske Italia som forbilde; som klerikalfascismen under Dolfuss og Schuschnigg-regimene i Østerrike, Hortyregimet i Ungarn, Pilsudskyregimet i Polen, Pater Tiso i Slovakia, Franco i Spania og Salazarregimet i Portugal. Dessuten hadde Hindenburg helt sikkert observert hvordan bolsjevikene hadde erobret Russland og sett hvordan den russiske idé hadde erobret store deler av Øst-Europa. Som jeg har nevnt tidligere, var det ingen som kunne vite med sikkerhet hvordan marxismen eller sosialismen ville manifestere seg rundt om i de europeiske parlamentene. Dessuten hadde Weimarrepublikkens forsvarere ikke klart å roe hverken KPD⁵³ eller NSDAP⁵⁴ og ufred og voldelige gatekamper ble mer og mer vanlig. Heller ikke sosialistene i Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) hadde vist at de ikke kunne løse den økonomiske krisen som slo innover Tyskland

Som en konsekvens av dette ville Hindenburg og hans støttespillere ha en radikal forandring i styringssystemet, og ba Brüning ved hjelp av diktatorparagrafen (§ 48) danne en regjering som skulle fjerne seg fra Weimarrepublikkens miserable parlamentariske system til noe mer autoritært og beslutningsdyktig. Et system som på mange måter lignet på det gamle keiserdømmet til som ble formet av Otto von Bismarck

7.2 Regjeringene von Papen, von Schleicher og Adolf Hitler

Fase to ble innledet ved innsettelsen av von Papens regjering og avsluttes ved at Hitler blir kansler. Riksdagen hadde allerede ved septembervalget 1930 blitt endret i en mer radikal retning, og høyrefløyen med NSDAP i førersetet hadde vunnet betydelig politisk makt (18,3 %). Fra å være et parti som "laget litt uro" ble NSDAP et parti som man måtte ta på alvor. Særlig general Kurt von Schleicher så muligheter til å bruke denne "bevegelsen" i en regjering, men det forutsatte at Hitler og hans politikk måtte holdes under kontroll.

Etter Brünings avgang på forsommeren 1932 ble det i rikspresidentens korridorer planlagt ny regjering. Von Schleicher som på mange måter var arkitekten bak den kommende regjeringen til von Papen bruker uttrykk som "*å temme Hitler og kontrollere NSDAP*"⁵⁵ i sin argumentasjon for å konstruere von Papens regjering. Rikspresidenten ble overbevist av von Schleicher om at von Papen var den som best kunne ansvarliggjøre NSDAP i riksdagen. Von Papen hadde ikke andre programerklæringer for sin regjeringsperiode, enn å prøve å integrere NSDAP.

I von Papens regjeringsperiode befester nazistene sin posisjon som en vesentlig maktfaktor i riksdagen og i delstatsparlamentene. Von Papen hadde mislykkes i sin streben med å integrere NSDAP

---

⁵³Kommunistische Partei Deutschlands

⁵⁴Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

⁵⁵ Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008, s, 256

inn i realpolitikken, siden Hitler kun ville sitte i regjering hvis han selv ble kansler. Situasjonen hadde blitt så tilspisset at både Hindenburg og von Schleicher fryktet at situasjonen i Tyskland skulle ende i borgerkrig, dermed hadde von Papen feilet, og måtte gå av som kansler.

§ 48 ble brukt for nest siste gang ved at von Schleicher ble kansler. Også nå var anvendelsen av paragrafen begrunnet i ønske om å hindre Adolf Hitler makt, fordi von Schleichers viktigste regjeringsplan var å forsøke å splitte NSDAP fra innsiden. Det viste seg snart at von Schleicher frieri til Gregor Strasser ble effektivt hindret av en stadig mer maktsyk Adolf Hitler. Dermed hadde også dette forsøket på å stoppe NSDAP mislykket.

Etter at von Schleicher hadde gått tom for ideer og måtte fratre som kansler, var det von Papen og Hindenburg som trodde at de kunne stoppe Hitler - ved å gi han "politisk makt" men ikke kontroll over hæren, for den skulle von Papen kontrollere. Strategien var å endelig få Hitler til å stå til ansvar ovenfor riksdagen som kansler og dermed ville han forhåpentligvis roe seg innenfor diktaturparagrafens rammer. Dermed ble Hitler kansler og § 48 hadde blitt brukt for siste gang. Fem ganger hadde Hindenburgs brukt § 48 til å skape sitt nye keiserrike. Problemene hadde vært mange, men "gode" hjelpere som von Papen og von Schleicher hadde vist stor politisk kløkt, og nå var endelig Tyskland reddet fra Weimarrepublikkens rot og kaos.

7.3 Fra Weimarrepublikken til den nasjonalsosialistiske dobbelstat

Uten å ha definert virkemidler for å løse krisen i Tyskland ble Adolf Hitler kansler. Kretsen rundt Hindenburg var overbevist om at nå hadde de klart å stagge den nasjonalistiske bevegelsen og ført den inn i en "ansvarlig form", men NSDAP gikk i en annen og uforutsigbar retning.

Brannen i riksdagsbygningen i Berlin natten mellom 27. og 28. februar 1933, førte til at rikspresident Paul von Hindenburg utstedte riksdagsbrannforordningen⁵⁶ den 28. februar. De grunnleggende borgerrettighetene som var garantert av Weimarrepublikkens forfatning ble dermed satt ut av kraft, og åpnet for forfølgelse og arrestasjon av nazipartiets motstandere. Massearrestasjoner og mange tusen mennesker blir fengslet. Nå går det fort mot diktaturstaten. I fullmaktslovene vedtatt 23. mars 1933 ga riksdagen fra seg myndighet som lovgivende organ. 441 mot 94 stemmer.⁵⁷ Utover forsommeren 1933 blir også partidannelser forbudt, og det resulterte i at NSDAP ble det eneste lovlige

---

⁵⁶ Innskrenkninger av den personlige frihet ble således legitimitet. Innskrenkelsene omfattet retten til fri meningsytring (inklusive innskrenkelser av pressefriheten og retten til fri forsamling og foreningsvirksomhet), inngrep i brev-, post-, telegraf- og telefonhemmeligheten, forordninger om husundersøkelser og beslag og innskrenkelser av eiendom. Annen del av forordningen dannet grunnlaget for riksregjeringens rett til å gripe inn på landsnivå (Tysklands regionale enheter gikk under betegnelsen land). Den muliggjorde den påfølgende likeretting og sentralisering av det samlede statsapparat innen Det tyske rike, ettersom den hadde forrang for de forskjellige føderalistiske reservatsrettigheter som landene måtte ha.

⁵⁷ Egne notater. Forelesning.

partiet. Samtidig blir statens byråkrati og rettsvesen nazifisert og satt under streng kontroll av NSDAP. I løpet av 1933 kontrollerte partiet nesten alle viktige og uviktige organisasjoner i Tyskland.

Da Hindenburg døde 2. august 1934 fjernet Adolf Hitler den siste rest av maktkonsentrasjon som ikke er kontrollert av NSDAP ved at Hitler utformet en ny lovgivning som gjorde han til både rikspresident og kansler. Adolf Hitler hadde nå kontroll over alle Tysklands viktigste funksjoner og var definitivt blitt diktator og Weimarrepublikken hadde blitt historie.

8 Sammendrag

Weimarrepublikken som ble dannet i kjølvannet etter første verdenskrig, var uten tvil basert på demokratiske og parlamentariske prinsipper. Den unge republikken hadde riktignok vanskelige kår å jobbe etter, blant annet fordi Versaillestraktaten hadde pålagt Tyskland å betale astronomiske beløp i krigserstatninger. Tross for republikkens mange problemer hadde den klart seg forbløffende bra. Valget i mai 1928 hadde gitt solid oppslutning for partiene som satt i regjeringskoalisjonen. I løpet av 1929 ble Tyskland rammet av økonomiske kriser som førte til at blant annet at arbeidsledigheten økte og investeringene i næringslivet gikk ned. Indre stridigheter i SPD, og regjeringens manglende plan på hvordan krisen skulle løses medfører at regjeringen Müller gikk av sommeren 1930. Den neste kansleren skulle bli innsatt av rikspresident Hindenburg - som benyttet en paragraf (§ 48) i grunnloven som gjorde det mulig for rikspresidenten å sette demokratiet til side og selv velge kansler.

Da jeg satte i gang med denne artikkelen var det et hovedspørsmål jeg stilte meg; hvorfor presidentstyre? I forkant av anvendelsen av § 48 hadde det foregått en bitter juridisk maktkamp om tolkningen av paragrafen, - var det rikspresidenten eller domstolene som var demokratiets vokter? Juristen Carl Schmitts som tildeler rikspresidenten den viktige rollen som nøytral megler i en styringsudyktig pluralistisk partistat, ble den juristen som hadde størst påvirkning i presidentens politiske sfære. Hindenburg støttet seg til denne tolkningen og dermed hadde rikspresidentembetet skapt seg legitimitet i grunnloven til å bli "grunnlovens vokter", noe som utvilsomt forskjøv den politiske makten vekk fra riksdagen.

Da den økonomiske krisen oppsto i 1929/1930 ga dette Hindenburg og hans kamarilla muligheter til reell politisk innflytelse ved å bruke § 48 og dermed selv velge kansler. Junkeraristokratenes iboende frykt for kommunisme, sosialisme, parlamentarisme og ikke minst demokrati, manifesterte seg i bruken av § 48 mars 1930. Samtidig hadde Hindenburg og hans kumpaner tro på at en forandring i styresettet skulle løse Tysklands stadig voksende parlamentariske og økonomiske problemer. Løsningen ble et autoritært system som skulle skape et bedre Tyskland

I Brüning's regjeringsperiode ble Tyskland forandret, kanskje ikke i den retning Hindenburg ønsket, men – arbeidsledigheten økte, investeringer i tysk industri gikk ned, sult og stor frustrasjon blant

folk flest. Adolf Hitlers NSDAP ble ved valgene i 1932 det største og mektigste partiet i riksdagen. Siden presidentstyre hadde satt både riksdagen og demokratiet ut av spill, ble det viktig å innlemme NSDAP i en "§ 48 regjering" slik at nazibevegelsen kunne brukes politisk, samtidig som Hindenburgs kamarilla kunne kontrollere og stagge nazistenes fremgang. Etter Brünings avgang forsøkte både von Papen og general von Schleichers å skipe regjeringer som kunne "temme" NSDAP, men forsøkene slo feil. Neste plan var å gjøre Hitler til kansler og von Papen til viseskansler med kontroll over hæren. Nå mente junkeraristokratene at de endelig hadde klart å "temme" NSDAP. Dermed ble Adolf Hitler kansler 30 januar 1933. Riksdagsbrannforordningen den 28. februar ble starten på en nazifiserings bølge over Tyskland, som i løpet av 1934 resulterte i den nasjonalsosialistiske dobbelstat ledet av Adolf Hitler

Hindenburgs kamarilla som hadde konsolidert sin stilling under presidentstyret og blitt den viktigste maktfaktor i tysk politikk, ble etter Adolf Hitlers maktovertagelse, raskt fjernet fra sine taburetter.

Hitler og nasjonalsosialistene hadde endelig nådd deres eneste mål. De hadde fått regjeringsmakten i Tyskland. En uforsonlig politisk taktikk hadde tilsynelatende ført til seier. Hvor stor skyld hadde presidentstyret i at Hitler kom til makten? reint politisk var det ikke selvklart at NSDAP skulle komme til makten. De hadde aldri verken flertall i riksdagen eller var del av en allianse som kunne oppnå parlamentarisk majoritet. Tross NSDAPs politiske styrke og Adolf Hitlers talegaver var det kanskje Weimarrepublikkens indre maktkamp og andres aktørers bestrebelser etter innflytelse, snarere enn NSDAPs vilje og politiske taktikk som resulterte i kanslerembetet til Hitler. I presidentstyrets siste fase hadde Hindenburgs kamarilla alliert seg med Hitler, for til slutt å overdra makten til NSDAP, for å bruke NSDAPs oppslutning til et oppgjør mot sosialistene, marxistene og fagforeningene og grunnpilarene som Weimarrepublikken ble bygd opp av. Presidentstyrets maktelite (kamarilla) hadde vurdert Hitler feil. De hadde uten tvil forstått hva Hitler representerte politisk, men de hadde definitivt feilvurdert nazistenes vilje til makt, heller hadde de aldri forstått Hitlers evne til å søke svake samarbeidspartnere for å nå sine mål.

Hitlers tidligere motstandere som von Schleicher, von Papen og Brüning hadde alle falt fra sine posisjoner, andre som Strasser hadde gitt opp kampen mot Hitler. Felles for disse var at de alle hadde undervurdert nazistenes massebevegelse og vilje til makt. Jeg tror at feilvurderingen av nazistenes vilje, handlekraft og maktbegjær også kan stå som presidentstyrets viktigste bidrag til nazibevegelsens maktovertagelse vinteren 1933

9 Bibliografi

- Bullock. *Hitler and Stalin, Parallel Lives*. Fontana Press, 1993.
- børskrakk. *Wikipedia*. 2009. www.Wikipedia.org (funnet 10 21, 2009).
- Craig, A, Gordon. *Germany 1866-1945*. Oxford University press, 1981.
- Fosnes, Dag Roar. «Rettsstat i krise.» *Biblioteket for juridiske fag*. 15 10 2007. www.ub.uib (funnet 10 15, 2009).
- Joachim, C, Fest. *Hitler*. Gyldendal Norske Forlag AS, 2005.
- Kershaw, Ian. *Hitler. Overmot og nederlag*. Forlaget Historie & Kultur AS, 2008.
- Lammers, Karl Christian. *Den nazistiske tid 1919-1945*. 1992.
- Mommsen, Hans. *The rise & fall of Weimar Democracy*. The University of North Carolina Press, 1996.
- Poulsen, Henning. *Aschehougs Verdens Historie. Bind 13*. Oslo: Aschehougs forlag, 2000.
- Rees, Laurence. *Nazistene*. Schibsted forlag AS, 2006.